

Л. С. ДОНЕЦЬ
ОСОБЛИВОСТІ МОВИ
ХУДОЖНІХ ТВОРІВ ПРО КИЇВСЬКУ РУСЬ

Життєдайний вплив давньоруської і старослов'янської мов не міг не позначитися на формуванні канонів поетики сучасних східнослов'янських літературних мов. Поклик до життя застарілих лексико-граматичних форм зумовлюється в першу чергу стилістичними передумовами. Аналіз мови творів історичного жанру пов'язується не лише з питаннями майстерності того або іншого письменника (хоча це дуже важливо). Вивчення творчої лабораторії митців дозволяє віднайти художньо і науково зумовлені принципи стилізації, дає можливість дослідити процес лексико-семантичного збагачення споріднених літературних мов.

Розглянемо з цього погляду твори С. Скляренка «Святослав», «Володимир», П. Загребельного «Диво», «Первоміст», «Смерть у Києві», І. Кочерги «Ярослав Мудрий».

Звертаючись до подій слов'янської древності, письменники активізують на сторінках своїх творів в першу чергу давньоруську лексику. Не раз читач стає свідком процесу формування східнослов'янської суспільно-політичної термінології. Спочатку на сторінках роману «Святослав» *княжі мужі* виконують найрізноманітніші дрібні обов'язки. З часом вони починають відати дипломатичними справами, господарськими, допомагають Володиміру хрестити Русь. З розвитком феодальних відносин *княжі мужі* виконують особливо високі повноваження у державі. Подібне використання давньоруського терміна письменником збігається з міркуванням Б. О. Ларіна: «Княжий муж — це високий чин при дворі князя, член його дружини, причому один з найстаріших членів дружини. Княжий муж означає ту соціальну категорію, яка в подальшому буде називатися боярином» (Лекции по истории русского литературного языка (X — середина XVIII в.). — М., 1975. — С. 71).

Зберігаючи давньоруську мовну традицію, письменники на позначення експлуатованих верств використовують в авторській мові нейтральні найменування, які в репліках представників соціальної верхівки дістають негативне забарвлення: «Добриня пригадав ніч, коли покійна Ольга покликала його до терема, кинула в обличчя презирливе слово «смерд» (С. Скляренко).

Характер соціально-економічних взаємин у суспільстві вдало розкривається у романах С. Скляренка, П. Загребельного за допомогою найменувань податків. У свій час Б. Греков зазначав, що *купа* — це та сума грошей, яку *закуп* одержував при укладенні договору. Письменникам була відома ця думка вченого, вона і була реалізована в мові художніх творів: «*Закупи* ж обробляли [...] і землю. Взявши *кupu*, мусили вони робити на себе й Бразда. Строк *купам* минав, але Бразд давав новий строк. Коли б Бразд мав інше серце, він би всіх оцих *закупів* зробив обельними холопами» (С. Скляренко).

П. Загребельний, завдяки вдалому використанню назв антропоморфних божеств, вдається до метафоричного висвітлення історії. Письменник розповідає про те, як осміяний першими християнами Перун продовжує виконувати свої високі повноваження: «...стали ті перші мостотворці саме на місці, де за часів Володимира Святославича кинуто було у воду старого бога *Перуна*, стягнутого з Київської гори, звільнюваної для бога нового. Бо, мовляв, *Перун* тоді не просто брѣохнувся в воду, а зачепився за берег і ввігнав у кручу кремінну стрілу, що тримав у руці, коли ще гордо возносився на горі Київській, а ще гукнув зневажуваний полянський бог: «Тут!», чи чули той вигук вої, чи й не чули, а лиш здогадувався дехто, і згодом, через півтори сотні літ, сплигло в пам'яті як провидіння і звідти почато ставити первоміст через Дніпро». Відштовхнувшись від уявлень про місце і роль Перуна в пантеоні древніх слов'янських богів, П. Загребельний вдало розкриває одвічні прагнення русичів до об'єднання, одним із виявів яких; було будівництво первомосту — споруди, що служила справі централізації усієї держави.

Спостерігається певна, художньо мотивована закономірність і щодо використання письменниками лексичних архаїзмів. Літописець доніс до нас слова Костянтина

Багрянородного: «*Переклюкала* мя еси Ольга». С. Складенко скористався цим дієсловом в ситуації, що нагадує літописну. Ось репліка греків із Корсуня: «— *Переклюкав* нас князь Володимир, як і баба його Ольга». В обох випадках слово *переклюкать* виступає у значенні «перехитрити».

Особливо широко скористався П. Загребельний успадкованими російською мовою із давньоруської словами, які у сучасній українській мові нерідко виступають лексичними архаїзмами: «...тебе, брате, *вопрошаю*»; «І хоч ніхто не бачив, щоб хтось підходив до вбитого, та невдовзі той виявився *нагим*»; «...розпускала *клевету* на власного чоловіка» та ін.

Письменники також вдало використовують лексичні архаїзми, що в лексикографічних джерелах подаються як народно-поетичні слова, напр. іменники *бранка*, *бранець*. Описуючи історичну подію, як на площі в Цареграді велінням імператора осліплювали сорок тисяч болгар, П. Загребельний знаходить слова, які передають співчуття автора болгарським повстанцям. Змальовуючи вороже болгарам середовище (навіть «Сурми кричали погрозово й злісно»), письменник називає полонених *нещасними*, *приреченими*, а часто — *бранцями*. Останнє слово автор уводить в опис кульмінаційної ситуації: «Імператорові долоні мали сплеснути в ту саму мить, коли червоне залізо випалить *бранцеві* очі; мить наближалася...».

Часто звертаються письменники до східнослов'янських лексем, які позначають: а) характер людини, її стосунки у суспільстві: *переклюкати*, *норов*, *хоронити*, *оу микати*; б) назви різних предметів: *пърты*, *сорочька*, *кърста*; в) будови різного призначення: *хором*, *порог*, *ворота*, *печера*; г) суспільно-політичні поняття: *боярин*, *вира*, *вирник*, *володѣти*, *волость*, *дѣтскый*, *земля*, *моуж*, *наймит*; д) поняття із сфери торгівлі: *гость*, *мыто*, *мытник*, *гривна*, *купа*, *вѣверица*, *золото*, *серебро*; е) лексеми із сфери писемної культури русичів: *писець*, *азѣбоуки*, *азѣбоуковный*, *грамота*, *лѣтописьць*, *харѣтия* тощо.

Тематикою художніх творів про давньоруську дійсність зумовлено також звернення письменників і до військової термінології: *полкъ*, *рать*, *дружина*, *войско*, *сила*, *люди* тощо. Стосовно генеалогії лексем цієї групи не можна не згадати висловлення Ф. П. Філіна про те, що «...за своїм походженням і вживанням військова лексика, можна сказати, виявляється суцільно східнослов'янською (ми не виділяємо із неї деяких слів, запозичених із різних мов ще в дописемну епоху)». Письменники також широко використовують лексеми спільнослов'янського вжитку — ці слова нерідко є праслов'янськими за походженням: *вѣно*, *веселье*, *гърдь*, *радость*, *смысль*, *тѣло*, *скора*, *мъхъ*, *чаши*, *орати*, *рало*, *рольа*, *нива*, *жито*, *данъ*, *законъ*, *кѣназь*, *племѣ*, *родъ*, *челадъ*, *чадъ* та ін.

З відтінком урочистості, яка нерідко переростає у патетику, використовує І. Кочерга в драмі «Ярослав Мудрий» дієслова і іменники спільнослов'янського походження: *строитель*, *стремя*, *жажда*, *вопити*, *лесть* та ін.

— Знову злая *лесть*!

Як цар Давид глаголет. Знов мене

Ядий мій хліб вражає.

Вдаючись до значних за обсягом літописних уривків, письменники зберігають без змін крилаті давньоруські вислови. Пор.: «...уже намъ нѣкамо ся дѣти, волею и неволею стати противу, да не посрадимъ землѣ Рускіѣ, но ляжемъ костьми (ту), мертвый бо срама не имамъ, аще ли побѣгнемъ, рамъ имамъ, ни имамъ убежати, но станемъ крѣпко, азъ же предъ вами пойду; аще моя глава ляжеть, то промыслите собою, и рѣша вой: «идеже глава твоя, ту и свои главы сложимъ» (Лаврентіївський літопис) і «— Дружино моя! — промовляє Святослав. — Зараз нам нікуди подітися. Сором нам буде довіку, якщо відступимо назад. Мусимо стати ще раз противу ромеїв — переможемо або помремо. А мертві сорому не мають. Станемо ж твердо, дружино, не посрамимо Руської землі. Я піду першим за вами. Аще ж голова моя поляже, то помисліть самі про себе і Русь. — Веди нас, княже! — заволодали воєводи. — Де твоя голова ляже, там складемо й голови свої...» (С. Складенко).

Відомо, що літописні записи у багатьох випадках зберігають живе мовлення східних слов'ян, у них широко представлені різнотипні словосполучення, що побутували у повсякденному мовному вжитку русичів. Деякі із цих фразеологізмів зберегли свою

метафоричність і у сучасній українській мові. Стилiстична загостренiсть, образнiсть словосполучень iнодi затемненi лаконiзмом лiтописних джерел. Так, наказ князя з Новгородського лiтопису: «...уже намъ оде пасти; потягнемъ мужъеки, братья и дружино!» уводиться i в мову роману С. Скляренка «Святослав» з метою документального вiдтворення тих же подiй, про якi йдеться i в пам'ятцi. Можливо, даний вираз слiд вважати Давньоруським фразеологiзмом. У ньому лексичний архаїзм *потягнути* має значення «передислокуватися», дослiвно *посунути* (І. І. Срезневський); «... уже намъ оде пасти...» є, власне, безособовим реченням, тобто «нiде тут упасти».

З метою iсторичної стилiзацiї звертаються письменники до прислiв'їв i приказок, якi фiксуються в лiтописах або збереглися у фольклорi. Пор., наприклад, лiтописний запис: «И сътвори миръ Володимиръ с болгары и рѣша заходиша межи собою; и рѣша болгаре: *«толи не будут мира межи нами, елико же камень начнет плавати, а хмель грязнути»* i у С. Скляренка: «Володимир... укладає мир... а разом i всi боiли присягають: — *Аще не буде мiж нами миру, тодi камiнь почне плавати, а хмiль тонути...*». Отже, письменники широко використовують словосполучення давньоруського походження iз сфери дипломатiї, звичаєвого права, вiйськової справи, зберiгаючи у мовi своїх творiв iх значення. Релiктовi граматичнi форми у сучаснiй українськiй мовi подiляються на двi групи: слова, що входять у систему сучасної мови, зберiгаючи вiдтiнки застарiлої системи вiдмiнювання i дiєвiдмiнювання, i форми, якi не входять у систему сучасних мов i простежуються у фразеологiзмах (напр., *притча во язицех*). Письменники звертаються до цих форм з метою iсторичної стилiзацiї мови творiв, уживання цих форм зумовлюються також цитуванням лiтописних текстiв.

У мовi художнiх творiв про Київську Русь елементи давньоруської i старослов'янської мов утворюють цiлiсний мовний сплав. Використовуючи в стилiстичному планi застарiлi слова, фразеологiю, лексико-фонетичнi i граматичнi архаїзми, автори творiв особливо часто звертаються до термiнiв, бо саме у сферi термiнолексики у письменникiв з'являється можливiсть художнього осмислення давньоруської дiйсностi.